

люється кількома чинниками — силою прагнення до агресії, силою чинників, що перешкоджають агресії та стимульною схожістю потенційної жертви із фруструючим чинником. Таким чином, зміщена агресія найбільш імовірно розряджається на тих моделях, стосовно яких сила гальмуючих чинників невелика (не дадуть здачі, ніхто не покарає за напад), але у яких висока стимульна схожість із фрустратором. Модель, що пояснює появу зміщеної агресії, розроблена Н. Міллером. До теорії фрустрації вносили поправки і такі відомі вчені як Л. Берковіц та А. Зільман. Так, А. Зільман стверджував, що агресія зумовлена збудженням. Збудження від кількох джерел може накладатися, підсилюватися, зменшуючи чи підкріплюючи емоційну реакцію. У результаті збудження прискорюється пульс, підвищується потовиділення та артеріальний тиск. Це підготовка організму до реакції "бийся чи втікай", яка в процесі еволюції виробилась як необхідна для виживання. В руслі цієї теорії було проведено ряд досліджень, які показали, що збудження від таких джерел, як фільми зі сценами насильства, збуджуюча еротика, фізична активність, шум — сприяють виникненню та вияву агресивних реакцій.

Теоретики, що вбачають причини агресії швидше у зовнішніх стимулах, аніж у вродженій схильності до насильства, дають оптимістичніший прогноз щодо можливостей знизити людську агресивність, однак тотальне усунення всіх джерел збудження, що йдуть із навколишнього середовища, неможливе.

Закінчення буде.

ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ТРУДНОЩІ У НАВЧАННІ

НІНА КРАВЕЦЬ,

канд. пед. наук, ст. наук. співробітник
Інституту спеціальної педагогіки АПН України

В умовах класно-урочної системи часто виникають суперечності між єдиними для всього класу педагогічними вимогами, з одного боку, і певною різницею у якості засвоєних знань кожним учнем — з іншого. Їх не можна уникнути навіть шляхом інтенсивного індивідуального підходу, тому й не забезпечується якісна успішність всіх учнів класу. Частина з них, яка неспроможна оволодіти навчальним матеріалом, поступово переходить у групу невстигаючих, навіть коли й атестується позитивними оцінками.

Крім того, у зв'язку зі зменшенням кількості дітей шкільного віку (особливо в селах), збільшилося число малокомплектних класів, що відкрило шлях внутрішньошкільному диференційованому навчанню. Не маючи фізичної змоги працювати одночасно з обома класами, які здебільшого комплектуються за принципом наступності: перший— другий, третій— четвертий, учитель пропонує учням одного з класів завдання для самостійної роботи в той час, як він працює з учнями іншого класу. А це потребує від школярів умінь так будувати власну навчальну діяльність, щоб вищою її формою стала самостійна робота, що для окремих дітей є недосяжним. Відтак, частина з них поступово переходить в ряди невстигаючих.

Самостійність — важлива риса навчальної діяльності. На відміну від навчання, яке будується на репродуктивній основі, відтворенні та заучуванні готових знань, діяльнісний підхід у навчанні передбачає опору на власну діяльність учня під час розв'язання пізнавальних задач, а також творче використання здобутих знань у своїй подальшій навчальній праці.

Молодші школярі ще не мають достатнього досвіду щодо самостійного оволодіння матеріалом навчальної програми. Вони не вміють підготуватися до виконання завдання, зорієнтуватися у ньому та якісно виконати без сторонньої допомоги. У них ще не сформовані на достатньому рівні діяльнісні вміння, що негативно впливає на успішне виконання навчальних завдань. Все це призводить до збільшення у класах дітей, які мають труднощі у навчанні. Одним із шляхів виходу із такої ситуації є правильна організація самостійної навчальної діяльності школярів. Теоретична і практична значущість проблеми формування самостійної навчальної діяльності визначається тим, що позитивне її вирішення забезпечує розробку шляхів продуктивного функціонування диференційованого навчання. Вирішення цієї проблеми має також і соціальну значущість у плані підготовки школярів до самостійного життя і праці.

Під самостійною навчальною діяльністю розуміється та, яка виконується учнями без допомоги вчителя. Діти працюють самостійно. Для цього у них формують узагальнені прийоми побудови дій та виробляють уміння керувати власною діяльністю.

За даними наукових досліджень, процес оволодіння прийомами самостійної навчальної діяльності має свої специфічні особливості. Він передбачає використання вже наявного, хоча й недосконалого, досвіду самостійного виконання завдань. Але цей досвід ще незначний, тому для більшості молодших школярів самостійна робота виявляється новим видом діяльності, що потребує від них оволодіння невідомими досі знаннями та навчальними вміннями. Тривалі невдачі у побудові власної навчальної діяльності формують у них стійке негативне ставлення до навчання взагалі. Засвоєння прийомів навчальної діяльності дасть їм змогу самостійно виконувати

будь-які навчальні завдання, оскільки самостійна навчальна діяльність передбачає поєднання самостійної думки учнів із самостійністю виконання ними розумових і фізичних (або тих та інших водночас) дій.

Спираючись на дані психолого-педагогічних досліджень (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна та ін.), ми дійшли висновку, що найпродуктивнішим шляхом формування діяльнісних умінь на початковому етапі навчання є поетапне оволодіння учнями самостійною навчальною діяльністю в спеціально організованих навчальних ситуаціях під час поступового переходу від дозваної допомоги вчителя до самостійного використання дітьми сформованого практичного досвіду. Нами розроблено систему завдань щодо навчання учнів молодших класів прийомів самостійної навчальної діяльності. Прийоми розглядаються як послідовні дії з урахуванням того, що дія має ту ж структуру, що й діяльність. Система передбачає три основні етапи формування вмінь: підготовка до майбутньої діяльності, орієнтування у змісті діяльності та її виконання. Кожен етап розподіляється на конкретні дії (формувальні вміння). Із системи розроблених вправ складаються моделі структурних компонентів діяльності учнів. Зміст компонентів визначається природою самостійної діяльності, а також змістом знань з рідної мови, математики, малювання, ручної праці, якими оволодівають школярі на даному етапі навчання. Щоб сформовані вміння можна було легко використовувати у самостійній навчальній діяльності, одночасно з їх формуванням учнів тренують у використанні сформованих умінь у різних видах діяльності: під час списування слів, речень, розв'язування прикладів і задач, читання навчальних текстів, виготовлення різноманітних виробів тощо.

Важливою умовою, що забезпечує процес оволодіння прийомами роботи з навчальним матеріалом, є дотримання роздільного, поетапного засвоєння дітьми навчального матеріалу. Практично ця вимога враховується таким чином: самостійні дії, якими мають оволодіти учні, розподіляються на конкретні елементи, встановлюється послідовність і взаємозалежність цих елементів. Для цього виокремлюються конкретні компоненти кожного з етапів самостійної навчальної діяльності, які потрібно сформувати. Так, для формування готовності до майбутньої діяльності виробляються такі вміння, як організація робочого місця, добір необхідних для роботи матеріалів, інструментів тощо. Орієнтаційна основа діяльності передбачає формування таких умінь, як розуміння кінцевого результату своєї діяльності, мети і способів її досягнення, вміння аналізувати зразок виконуваного завдання чи виробу, розуміння способу або послідовності (плану) виконання завдання. У процесі виконавчої діяльності учні вчать регулювати свої дії відповідно до плану та інструкції, складати план роботи, користуватися планом або інструкцією, поетапно оцінювати власну навчальну діяльність, виправляти допущені помилки, адекватно оцінювати виконану роботу. Навчання дітей будується згідно із загальнодидактичними вимогами щодо послідовності, наступності під час переходу від

простого до складного, врахування специфіки інтелектуального розвитку молодших школярів.

Зупинимось детальніше на засвоєнні учнями кожного структурного компонента навчальної діяльності. Всі дії школярі спершу виконують за наслідуванням, потім — за зразком і словесною інструкцією і, нарешті, — лише за словесною інструкцією. Тут організуючим початком стає мовлення вчителя, а формою перевірки якості засвоєних навчальних дій — аналіз їх виконання і словесний звіт учнів.

1. Підготовка до майбутньої діяльності. Зміст навчання дітей у цьому випадку становлять практичні вправи щодо відбору необхідних для виконання завдання інструментів, шкільного приладдя, інших матеріалів, а також правильна підготовка свого робочого місця.

2. Орієнтування у майбутній діяльності. У процесі формування вміння орієнтуватися у майбутній діяльності увага звертається, насамперед, на розвитку у школярів здатності та звички уявляти результат своєї праці: виріб, малюнок, виконане завдання. При цьому вчитель використовує прийом зіставлення результату праці зі знайомими предметами на уроках малювання, ручної праці, коли кінцевою метою є зображення або виготовлення якогось предмета. Як і під час формування вміння готуватися до майбутньої діяльності, так і під час формування здатності та звички уявляти результат майбутньої праці, використовують три види вправ, які відрізняються мірою самостійності школярів під час їх виконання та участі вчителя в діяльності учнів. Вчитель використовує прийом зіставлення виконаної роботи зі зразком. Наприклад, на уроці учні мають намалювати серветку з бахромою. Вони ознайомлюються з різноманітними серветками, носовими та жіночими хусточками. Одночасно знаходять спільні та відмінні ознаки, вчать помічати спільні ознаки: деталі, форми, колір. Зіставляючи зразок майбутньої діяльності зі знайомими предметами, школярі сприймають і відтворюють його складові частини у чіткій послідовності, що сприяє усвідомленню необхідності порівнювати предмети або виконуване завдання зі зразком перед початком його виконання. Потім вчать аналізувати зразок. Шляхом відповідей на запитання, спершу за допомогою вчителя, проводиться роздільний, поетапний аналіз зразка, який допомагає сприйняти всі його частини у їх послідовному зв'язку. Далі учні вчать роздільно-цілісного аналізу зразка, коли окремі, несуттєві елементи упускаються і, нарешті, навчаються цілісного, тобто самостійного аналізу, коли увага звертається на найважливіші елементи зразка. Організоване таким чином навчання підводить до того, що шляхом зіставлення й аналізу зразка можна легко уявити результат майбутньої діяльності і зрозуміти шляхи досягнення мети.

Щоб оволодіти орієнтаційною основою діяльності, передбачається навчити дітей розуміти способи і послідовність виконання завдання. Ця робота проводиться також із використанням кількох видів вправ. Перший вид вправ полягає в усвідомленні необхідності дотримуватися послідовності плану під час виконання будь-якого завдання. Спочатку учні вико-

нують дії за наслідуванням і під коментування вчителя. Наочним прикладом є його діяльність, яка підкріплюється власною діяльністю школярів. Наприклад, учням потрібно виготовити аплікацію будиночка. Навчальне завдання: наслідуючи дії вчителя, скласти аплікацію будиночка.

Вчитель. Сьогодні ви навчитеся будувати за планом будинок. Запам'ятайте, будинок розпочинають будувати з фундаменту (вчитель кладе деталь на папір, а учні повторюють його дії).

На готовий фундамент кладуть стіну (бере деталь — "стіну" і кладе її на "фундамент"). "Димохід" уже можна покласти чи ні? Чому? Чого не вистачає у нашому будинку? Ви бачили будинок без даху? Покладіть "дах", а на "дах" — "димохід".

Виконуючи послідовно дії, учні переконуються, що недотримання послідовності плану виконання роботи призводить до помилок, до її недовиконання. Водночас учитель навчає, що планом виконання того чи того завдання можуть слугувати зовнішні опори (поопераційні карти, схеми, інструкції). Вміле та вчасне їх використання допомагає дотриматися послідовності виконання будь-якого завдання, а діяльність самих учнів стає більш самостійною. Завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити школярів використовувати під час планування роботи зовнішні опори. Бажано, щоб діти зрозуміли, що інструкція у вигляді схеми виконання завдання чи задачі, поопераційна план-карта — це також план виконання завдання, але поданий в іншому вигляді. Використовуючи їх, можна виконати завдання без допомоги вчителя. Наприклад, для усвідомлення учнями послідовності виготовлення прапорця вчитель пропонує їм поопераційну план-карту такого змісту: 1 — аркуш паперу; 2 — шаблон прапорця; 3 — шаблон прапорця на аркуші паперу; 4 — аркуш паперу з обведеними контурами прапорця; 5 — вирізаний з паперу прапорець; 6 — прапорець, прикріплений до палички.

Вчитель. Зараз ви вчитиметеся правильно і швидко виготовляти прапорець (демонструє зразок). Подивіться уважно на класну дошку (на дошці прикріплено поопераційну план-карту). Якого кольору папір використано для виготовлення прапорця? Подивіться уважно на картку №3. Що потрібно зробити з шаблоном? Уважно розгляньте картку №4. Що потрібно зробити? Що зображено на картці №5? Що ви повинні зробити, щоб у вас вийшов такий самий прапорець? Що ви вирізали? Що допомогло вам правильно виконати завдання?

З метою навчання учнів користуватися поопераційною картою-планом, аналогічні вправи проводяться і на наступних уроках. Вони підводять дітей до того, що правильне використання поопераційної карти-плану допоможе їм позбутися помилок у виконанні завдань.

Під час навчання школярів способів і послідовності виконання завдання поряд із використанням плану, поопераційної карти-плану особлива увага надається інструкції. Користуватися інструкцією під час виконання завдання допомагають спеціально дібрані для цього вправи. Для першого виду вправ характерним є

використання ілюстративно-інтерпретаційної методики навчання, у якій словесна інструкція поєднується з наочним і практичним показом порядку виконання дій та з елементами поетапного планування ходу діяльності. Інструкція, що використовується вчителем, містить запитання, які акцентують увагу дітей на допущених помилках, сприяє уточненню послідовності дій під час виконання завдання. Другий вид вправ полягає в тому, що словесна інструкція супроводжується демонстрацією зразка виконання завдання або виготовлення виробу. Спершу вони прослуховують інструкцію і розглядають зразок; потім, використовуючи зразок, повторюють інструкцію, і лише після цього починають практично виконувати завдання. Виконавши його, звітують про свою роботу. Наприклад, учні отримали завдання: записати хід розв'язування задачі.

Задача

Сиділо 9 шпаків. 1 шпак полетів. Скільки залишилося шпаків?

Учитель. Спочатку запишете запитання до задачі, потім — розв'язання. Далі запишете відповідь. Виконання завдання звіряйте зі зразком (зразок подано на дошці).

— Хто розповідь про послідовність виконання завдання?

Третій вид вправ полягає в тому, що учні навчаються самостійно планувати свої дії після прослуховування інструкції. У процесі виконання завдання допомога не передбачається, вона надається тоді, коли діти виконують дії непослідовно, а також не можуть прозвітувати про хід роботи. У цьому випадку вчитель кілька разів інструктує і лише після цього вимагає від учня усно прозвітувати про роботу, яка виконуватиметься. Бажано домагатися такої якості словесного звіту, яка дасть змогу зробити висновок про рівень сформованості та усвідомлення дітьми способів виконання завдання.

3. **Виконавча діяльність.** Формуючи вміння виконавчої діяльності, вчитель виходить з того, що учні мають не лише зрозуміти і засвоїти послідовність виконуваних дій, а й навчитися правильно їх виконувати. Тому спершу формує у них уміння співвідносити свої дії відповідно до плану та інструкції. Це досягається шляхом використання трьох видів вправ. Перший вид полягає в тому, що учні під час виконання завдання наслідують дії вчителя, використовуючи при цьому план та інструкцію і звітуючи про кожну дію. Другий вид вправ підводить до розуміння ролі плану та інструкції у виконанні завдання. Пряма допомога вчителя під час виконання завдання виключається. Він лише регулює дії учнів. Третій вид вправ потребує самостійності у виконанні завдання. Допомога вчителя не допускається, натомість учням допомагають план та інструкція. Він лише навідними запитаннями коригує дії окремих школярів. Так, перед початком завдання, яке полягає у списуванні речень, їм надається інструкція такого змісту: "Списати речення. Підкреслити у словах велику букву". Увага звертається на необхідність дотримання плану у процесі роботи, орієнтування на зразок запису речень, що сприяє правильному виконанню завдання. Одно-

часно подається план почерговості списування речень. Цей вид вправ допомагає формувати вміння поетапно контролювати, регулювати й оцінювати свою діяльність, що дуже важливо як для успішного здійснення внутрішньокласної диференціації, так і для навчання дітей, які мають труднощі в оволодінні знаннями й уміннями, оскільки сприяє запобіганню допущення помилок.

Успішність самостійної навчальної діяльності залежить також від сформованості вмінь бачити і вчасно виправляти допущені помилки й недоліки, оскільки у молодших школярів названі вміння спонтанно не формуються. Формування їх проходить у певній послідовності: спочатку учні навчаються виправляти помилки й описки, наслідуючи дії вчителя; потім — за допомогою зразка та інших зовнішніх регуляторів (навідних запитань, поопераційної карти-плану, інструкції тощо), нарешті — працювати самостійно, без допомоги вчителя, використовуючи в ролі допоміжних засобів зразок і план.

Важливою умовою, що сприяє якісному покращенню виконавчої діяльності учнів, є вміння адекватно оцінювати кінцевий результат власної навчальної діяльності. Спершу вчитель сам оцінює виконану учнями роботу (завдання або виготовлений виріб). Для цього він використовує зразок виконання завдання або готовий виріб. Діти спостерігають, слухають і теж беруть участь в оцінюванні робіт однокласників. Наприклад, навчаючи учнів як оцінювати виконане ними завдання, вчитель звертається до класу: — Хто яку оцінку отримав за свою роботу? Хто хоче отримати кращу оцінку? Сьогодні ви навчитеся самі оцінювати свою роботу. Зверте, будь ласка, з операційною картою-планом, чи правильно ви наклеїли "фундамент" у "будинку". Хто знайшов помилку? Що наклеїли після "фундаменту"? Перевірте, чи правильно наклеїли "стіну". Що наклеїли після "стіни"? Зверте з поопераційною картою-планом та інструкцією, чи правильно наклеїли "дах". Хто знайшов помилку? (Вчитель називає імена дітей, які припустилися помилки, кількість і характер помилок). Якщо учень не припу-

стився жодної помилки, на яку оцінку він заслуговує? А якщо допущено одну помилку, дві?

Таким чином підводимо школярів до оволодіння вміннями виправляти помилки й оцінювати кінцевий результат своєї праці. Потім вони самостійно, використовуючи зразок і план виконання завдання, оцінюють виконану роботу. Вчитель контролює хід їхньої діяльності, за потреби надає допомогу у вигляді запитань, які сприяють формуванню вмінь оцінювати кінцевий результат власної навчальної діяльності. Словесний звіт про оцінку власної роботи та критерії оцінки свідчать про свідоме вироблення даних умінь. Нарешті, робота будується так, що учні лише заслуговують інструкцію про те, що потрібно зробити, а потім самостійно виконують завдання. Виконавши його, оцінюють, попередньо пригадавши, як це робили раніше, коли працювали разом з учителем. Оцінку обов'язково коментують. Коментування дітьми оцінки дає вчителю змогу перевірити рівень засвоєння ними вмінь. Таким чином, у школярів поступово формується структура самостійної навчальної діяльності, про усвідомленість умінь якої свідчать автоматизовані дії учнів, які перевіряються під час ігор: "Учитель — учень", "Хто швидше?", "Хто спритніший?", "Будь уважним" та ін. Засвоєні вміння школярі можуть використовувати на будь-якому уроці з будь-якого предмета. Вони сприяють подоланню неспішності у дітей та є основною умовою успішного здійснення як міжкласного (у малокомплектній школі), так і внутрішньокласного диференційованого навчання.

Література

1. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследования мышления в советской психологии. — М.: Наука, 1966. — С. 236—277.

2. Кравец Н. П. Организация учебной деятельности учащихся младших классов вспомогательной школы в условиях внутриклассного дифференцированного обучения: Дис. ... канд. пед. наук. — М., 1991. — 136 с.

3. Галызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников. — М.: Просвещение, 1988. — 174 с.

Шаловні читачі!

У другому півріччі 2003 р. редакція планує публікувати матеріали такої проблематики:

- ◆ Особливості роботи за новими підручниками для 3 класу (матеріали авторів підручників);
- ◆ Обговорення нових програм, посібників і підручників;
- ◆ Орієнтовні підсумкові тести та контрольні роботи за I семестр 2003—2004 н.р. з української мови, математики, природознавства;
- ◆ Продовжимо рубрику "Літературознавча пропедевтика";
- ◆ Дітям про сучасних письменників, композиторів, художників;
- ◆ Юридичні консультації та ін.

Редакція журналу "Початкова школа" планує випускати тематичні номери, в яких висвітлюватиметься передовий досвід переходу початкової школи на новий зміст освіти у регіонах України.

У №10, 2003 р. буде представлено освіту Київської області. Запрошуємо до співпраці інші регіони.

Не забудьте вчасно передплатити журнал "Початкова школа"!

Передплатний індекс — 74404